

Галина Вербиленко
ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ*

Історична географія сформувалася на стику історії й географії як дисципліна, покликана вивчати просторові аспекти історичного процесу. Проміжне становище між історією і географією забезпечує їй широкі можливості для інтеграції дослідницьких методів гуманітарних і природничих наук і для їх взаємопроникнення. У своєму розвитку історична географія тісно взаємодіє з історичною регіоналістикою, етнографією, топонімікою, урбаністикою тощо.

Незважаючи на те, що історична географія посідає важливе місце в науковому історичному пізнанні, ще не сформувалося єдиного підходу до визначення її предмета, здебільшого йдеться про те, що вона вивчає вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства.

Порубіжне становище історичної географії спричинило те, що наукові проблеми тут розробляються або істориками, які цікавляться географією, або географами, які мають історичну підготовку. Історики та географи вбачають у ній “свою” науку і відповідним чином окреслюють її предмет, завдання та перспективи розвитку. Різниця в дослідницьких завданнях та кваліфікації вчених привела до утворення двох провідних наукових напрямів в історичній географії – історичного і географічного, які відрізняються передусім застосуванням різних методологій і методик дослідження.

Як особливий напрямок знань історична географія почала формуватись в епоху Відродження і Великих географічних відкриттів. На динаміку її розвитку значною мірою вплинула історична картографія.

Перші спроби наукового вивчення історії Наддніпрянщини з використанням географічних факторів були здійснені ще наприкінці XVIII ст. Я.Марковичем. Його праця “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” стала своєрідною енциклопедією для всього українського відродження. В ній автор подає історію краю через географічні і етнографічні особливості місцевостей. Окрім опису клімату України, її земель, річок, лісів, промислів Я.Маркович дає етнографічну характеристику українців, прив’язує їх національні і мовні особливості до умов проживання і природи краю. Таким чином, головною ідеєю, покладеною в основу цієї праці, було доведення окремішності українців, а також демонстрація їх неоднорідності,

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.

притаманність їм ряду особливостей, які фіксуються не лише через історію, а й через географічні особливості локалізації¹.

Починаючи з першої половини XIX ст. в Україні посилюється увага до географічних досліджень. Відкриття університетів у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865) і зосередження в них потужного наукового потенціалу, природно, сприяло виникненню при університетах наукових товариств. Якщо спочатку це були переважно історичні товариства, що спрямовували свою діяльність на пошуки, вивчення і збереження старожитностей, то поступово їх діяльність зосереджувалась на вивченні і описанні відповідних губерній – складанні історичних, статистичних, топографічних записок.

Як слушно зауважує І. Колесник, “в Україні у другій половині XVIII ст. ...вивчення окремих місцевостей, великих та малих територіально-адміністративних одиниць здійснювалось у вигляді топографічних описів, ...в яких історичні відомості поєднувалися з географічними та статистичними даними”. Так з’явилася ціла низка описів: “Топографическое описание Черниговского наместничества”, “Топографическое описание Харьковского наместничества”, “Черниговского наместничества топографическое описание А.Ф.Шафонского”².

Перша половина XIX ст. ознаменувалася утворенням на етнічно українських територіях кількох наукових товариств, таких як Харківське товариство наук, Одеське товариство історії і старожитностей, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (пізніше Київська археологічна комісія).

Поступово, в процесі накопичення значного емпіричного матеріалу постає питання про можливість вивчення не тільки окремих населених пунктів, а певних регіонів в їх комплексному історико-географічному та статистико-економічному напрямках.

Гене́за історико-географічних досліджень в Україні бере початок з періоду формування історичної науки як професійної наукової дисципліни – в другій половині XIX ст. Це пов’язано з цілою низкою чинників, що визначали особливості розвитку тогочасних українських земель, що практично за сто років до того втратили ознаки власної державності, перетворившись на регіони двох великих імперій – Російської та Австро-Угорської. При цьому не був ліквідований і третій потужний чинник, що впливав на суспільно-політичну ситуацію на Україні, визначаючи, зокрема, і напрямки наукового розвитку: польський вплив, що усіяло протистояв (включно з двома повстаннями) російському централізму і русифікації. Через це українське суспільство і українська наукова еліта опинилися в епіцентрі боротьби імперського та польсь-

¹ *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1.

² *Колесник І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії // Регіональна історія України. – Випуск 1. – К., 2007. – С. 207.

кого національного інтелектуальних потоків і змушені були реагувати на них розробкою доктрини власної національної унікальності, захищаючись таким чином від спроб повної русифікації чи колонізації.

Розвиток капіталістичних відносин в другій половині XIX ст. вимагав нових аналітичних даних про природу, ресурси, населення країни. В Європі, поряд з центральними статистичними інституціями, виникають регіональні статистичні товариства. В Києві ідею утворення Статистичної комісії обстоював відомий статистик-економіст Д. Журавський. Оскільки цю ідею відразу реалізувати не вдалося, Д. Журавський зосередився на підготовці фундаментального видання “Статистическое описание Киевской губернии”, яке вийшло друком 1856 р. при підтримці і на кошти Київського цивільного губернатора І. Фундуклея. Видання складається з трьох томів, 1910 сторінок великого формату з планами, картами, ілюстраціями, безліч таблиць містять величезний матеріал про Київ і губернію – огляд міст, містечок, сіл, шляхів сполучень між ними, про ріки, клімат, ресурси, народонаселення, побут тощо³.

За багатьма оцінками “Описание” стало фундаментальною працею, що спрямувала подальший розвиток історико-географічних досліджень у Росії. Русское географическое общество посмертно присудило Д. Журавському Жуковську премію. П. Семенов-Тянь-Шанський у звіті про піввікову діяльність географічного товариства наголошував на величезному впливі праць Д. Журавського на наступний розвиток історико-географічних і статистичних досліджень⁴.

Не можна проігнорувати і діяльність на території України російських наукових комісій, передусім географічних. Адже саме вони, займаючись збиранням фактичного матеріалу, заклали підвалини і для аналітичної науки. Перехід від накопичення і введення в науковий обіг величезного масиву джерел до комплексного аналізу специфіки розвитку окремих регіонів пов'язаний з діяльністю Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1850-1864). Ця комісія, заснована 22 грудня 1850 р., мала на меті “дослідження губерній Київського учбового округу у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і для статистичного їх описання”⁵.

Діяльність комісії не обмежувалася студіюванням природничо-етнографічних ресурсів. Досліджувалось історичне життя міст через призму майнового і соціального стану населення, занять, звичаїв, з урахуванням історії колонізації. Водночас проводилися дослідження

³ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.152.

⁴ История полувековой деятельности Русского географического общества. 1845-1895. – СПб., 1895. – Ч. II. – С.1343.

⁵ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф.Р-13, оп.1, спр.2, арк.17.

“іноплемінного впливу на тутешній край із диференціацією по губерніях, повітах, містах”⁶.

Задля реалізації зазначених програм були проведені наукові експедиції з метою збору статистичних, етнографічних, економічних, природничих матеріалів на території Київського учбового округу. У 1852 р. етнографічне обстеження берегів р. Дністер здійснив О.Афанасьєв-Чужбинський. У 1853 р. А.Метлинський очолив експедиції в Чернігівську і Полтавську губернії, М.Маркевич збирав історичні і народознавчі матеріали на Київщині і Поділлі. У 1857 р. В.Дабижа вивчав статистичні та етнографічні матеріали повітів Правобережної України⁷.

Результатами плідної праці дослідників стало видання 4 томів “Трудов комиссии”. В них представлені статті і матеріали з етнографії, географії, історії, ботаніки, геології, економіки, статистики Д.Журавського, О.Афанасьєва-Чужбинського, О.Роговича та інших членів комісії.

Наступним етапом історико-географічних досліджень на етнічних українських землях, без сумніву, була діяльність експедиції П.Чубинського в Південно-Західний край за дорученням Російського географічного товариства. Результатом плідної дворічної дослідницької роботи експедиції стало видання декількох наукових збірників та семи томів (дев’яти книг) під назвою “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, які вийшли друком протягом 1872-1879 років у Санкт-Петербурзі за підтримки М.Костомарова і П.Гільденбрандта. Значний інтерес з огляду на історико-географічне спрямування дослідження становить опис історико-географічного і етнографічного районування Правобережної України⁸.

Завдяки науковій діяльності Д.Журавського, О.Афанасьєва-Чужбинського, П.Чубинського та інших, вперше за короткий термін було зібрано величезну кількість історико-етнографічних матеріалів, що продемонстрували оригінальність, самобутність української історії та культури. Таким чином виникла нагальна потреба в консолідації і структуризації українських наукових кіл.

Перші спроби накопичення фактичного історичного матеріалу щодо особливостей українських регіонів були тісно пов’язані з діяльністю Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства, співробітники якого не лише збирали інформацію щодо

⁶ Труды комиссии, Высочайше утвержденной при Императорском университете Святого Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1853. – Т. 2. – С.13-14.

⁷ ЦДІАК України, ф.884, оп.2, спр.14, арк. 5, 7, 26; ф.873, оп.1, спр.41, арк.19-20.

⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: в 7-ми т.т. – СПб., 1872. – Вып.1. – Ч.2. – Т.7: Поляки Юго-Западного края.

етнографії, географії, історії, а й здійснювали її опрацювання. Як результат, Відділ підготував і видав “Исторические песни малорусского народа” М. Драгоманова і В. Антоновича в 2-х томах⁹, які, за оцінкою М. Грушевського, стали “одною з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць”¹⁰.

Протягом існування Відділу відбулося 28 засідань¹¹. Наукові дослідження та реферати, що виголошувались на засіданнях Відділу у 1873-1874 рр., були опубліковані в “Записках Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества” в двох томах. Центральне місце в “Записках” займає етнографія, географія й природознавство, економіка і статистика. Кожний том має додатки, де вміщені матеріали переважно історико-географічного та етнографічного змісту. Але, за твердженням дослідників, члени Відділу “...не вдавалися до глибокого аналізу зібраного ними матеріалу. Вони його лише поверхово описували, віддаючи перевагу етнографічним дослідженням, на основі яких прагнули розв’язати історичні та суспільно-політичні питання”¹².

Потрібно зазначити, що розвиток історичної географії в Україні, формування її теоретичних засад відбувалися в процесі осмислення просторових чинників в історичному розвитку не лише Малоросії в цілому, а й окремих її районів. Причому “змістом історико-географічних робіт спочатку були питання політичної географії минулого... Лише наприкінці XIX ст. тематика публікацій з історичної географії розширюється за рахунок досліджень факторів соціально-економічної історії”¹³. Одночасно з професійною історичною наукою в цей час формується також українська національна географія¹⁴, що значною мірою полегшило вироблення нових дослідницьких та аналітичних методик, в яких поєднувалися елементи обох дисциплін.

Подальшу роботу в галузі історичної географії здійснював В. Антонович, якого по праву можна вважати фундатором українських історико-географічних досліджень. Протягом 1870-1905 рр. він видав понад два десятки історико-географічних праць, що містили інфор-

⁹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова . В 2-х т. – К., 1874. – Т.1; 1875. – Т.2.

¹⁰ Грушевський М. П’ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – № 2-4. – С.97.

¹¹ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.19.

¹² Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні. – К., 1974. – С.110.

¹³ Бачинська О.А. Географія історична // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т.2. – С.84.

¹⁴ Шаробура І.М. Розвиток української географічної науки (початок XX століття). – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/7285/97>

мацію з різних галузей дослідження регіонів України, створивши з числа своїх учнів та послідовників наукову школу, котра на різних рівнях продовжувала наукові дослідження¹⁵.

Надзвичайною подією в науковому житті стало проведення 1874 р. в Києві Третього археологічного з'їзду. На той час В.Антоновичем була завершена робота над археолого-топографічними картами Києва та Середнього Подніпров'я. За його пропозицією до програми з'їзду включили питання топографії Києва, архітектури міста Х-ХІІІ ст., археологічного картографування Київського князівства, Литви та Кривицької землі, оборонних споруд (змєвих валів) і городищ на кордоні Київської Русі¹⁶.

З закриттям Південно-Західного відділу Російського географічного товариства не припинилися регіональні дослідження на історичній ниві. На той час у Києві продовжувало працювати Історичне товариство Нестора-літописця, ініціатива утворення якого належить М.Максимовичу. Головною формою його діяльності було проведення засідань (читань). На них обговорювались дослідження членів товариства, які в наступному друкувались в збірнику "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца"; а також на сторінках "Киевской старины". З 1879 по 1914 рр. вийшли друком 24 збірники (49 випусків) "Чтений". Товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей¹⁷.

Втім, слід зазначити, що наукові інтереси членів товариства зосереджувались передусім на російській історіографії. Як наголошує О.Гермайзе, під час доповідей на українські теми, лектори "свідомо обминали всілякі слизькі місця, навіть з великим побоюванням вжити термін "український"¹⁸.

Не можна не згадати розпочату у 70-х рр. ХІХ ст. В.Антоновичем у співробітництві з О.Андрієвським, В.Вовком-Карачевським, І.Каманіним, В.Щербіною та іншими працю по збиранню матеріалів для складання історично-географічного словника України в її етнографічних межах. (Ця праця, ґрунтуючись на зібраних членами Історичного товариства Нестора-літописця матеріалах, була продовжена в комісії історично-географічного словника української землі при ВУАН). В.Антонович ініціює проект по написанню Історичних нари-

¹⁵ *Добровольський Л.* Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії // Записки історично-філологічного відділу. Кн. ІХ. – К., 1926. – С.185-207.

¹⁶ *Чорна Л.В.* Південно-західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні. Дисертація. – Ізмаїл, 2005. – С.115.

¹⁷ *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад в розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С.28-29.

¹⁸ *Гермайзе О.* Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.33.

сів більшості історико-географічних земель і регіонів України, в першу чергу на етапі їх формування і становлення. Задля його реалізації він у 1870-х рр. створює гурток укладачів історико-географічного словника української землі. Планами передбачалося скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо, при цьому охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Внаслідок копіткої праці в 70-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. з'явилася серія книг учнів В. Антоновича, присвячених історичним описам географічних областей України від найдавніших часів до XV ст. включно¹⁹.

Поза межами Російської імперії, на етнографічних теренах України історико-географічні дослідження найширше були репрезентовані в Галичині в діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові, заснованому 1873 року. Як зазначав В. Кубійович, “у зв'язку з поживанням українського національно-громадського й культурного життя в другій половині 80-х років XIX ст. і в Галичині і на Центральних і Східних землях, виникла потреба ширше розгорнути наукову працю, ...постала konieczність створити потужний науковий осередок, що відповідав би рівневі наукових закладів державних націй”²⁰. Якщо спочатку Товариство працювало виключно як видавничча культурно-просвітницька установа, то з 1890-х стає суто науковою структурою. Багато зусиль доклав М. Грушевський (очолив НТШ у 1897 р.), щоб воно не залишилось суто галицькою установою, сприяв налагодженню стосунків і поповненню його відомими вченими зі Східної України. Членами НТШ стали, зокрема, М. Петров, М. Сумцов, О. Маркевич, В. Перетц та інші професори вищих навчальних закладів Східної України²¹. Результати наукових дослідів членів НТШ друкувалися в багатотомному виданні “Записок НТШ”. Це суто наукове видання з внутрішньою рубрикацією академічного характеру можна кваліфікувати як видання переважно гуманітарне, а з 1897 – виключно гуманітарного напрямку. За редагування М. Грушевського записки мали багаті відділи хроніки та бібліографії.

Пом'якшення урядової політики, внаслідок революції 1905-1907 рр., дало можливість створити 1907 р. національну наукову інституцію в Києві – Українське наукове товариство на чолі з М. Грушевським. З самого початку діяльності УНТ основна робота була зосереджена в секціях. При історичній секції була утворена статистико-економічна комісія. В рамках її діяльності, використовуючи результати всеросійського перепису 1897 р., О. Русов (1909 р.) розраховував кількісні показники про-

¹⁹ *Баженов Л.* Антонович – один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики // *Регіональна історія України.* – К., 2008. – Вип. 2. – С. 218-219.

²⁰ *Кубійович В.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1873-1948) // *Наукові праці у 2-х тт.* – Л., 1996. – Т. 1. – С. 611.

²¹ *Зайцева З.І.* Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Дисертація. – К., 2007. – С. 102.

фесійної зайнятості українського народу ряду губерній. Продовженням розпочатої ним праці був статистико-демографічний нарис О.Корольової (1910 р.) стосовно розселення українців на території ряду губерній, наведені дані щодо їх питомої ваги в загальній чисельності населення конкретних міст, сіл і губерній в цілому²². Результатом експедицій, в рамках історичної секції, і здійснених Л.Добровольським історико-топографічних обстежень околиць Києва на Правобережжі Дніпра стала стаття “Забуті межі давньої Київщини”²³. Реалізуючи програми діяльності етнографічної секції, М.Сумцов на основі пісень, поширених на теренах Слобідської і Галицької України, відтворив історію колонізації краю²⁴.

Друкованими органами УНТ стали “Записки Українського Наукового товариства у Києві”, а також журнал “Україна”, який замінив у 1906 р. “Киевскую старину”. Справи, видання праць і звіти УНТ велися українською мовою. М.Грушевський вбачав головну заслугу УНТ в тому, що воно поставило на практичні рейки не тільки організацію Української Академії наук, “але й українізацію наукових установ Києва й України”²⁵. “Так сформувалось Товариство... як чисто українське і чисто наукове... Воно пересаджувало на велико-український ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше – на ґрунті галицьким, в очікуванні можливості здійснити план української академії наук, як символа сеї повноти національної культури, що маніфестувалася сею науковою роботою”²⁶.

Таким чином, діяльність комісій, товариств, відділів, що плідно функціонували на території України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., заклала основи інституалізації історико-географічних досліджень., сприяла, спираючись на програмно-методичне забезпечення, їх подальшому розвитку.

Поступово відходячи від краєзнавчих та етнографічних методик, характерних для другої половини ХІХ ст., вчені дедалі більше зосереджують свою увагу при дослідженні історії та географії певних районів на їх комплексних особливостях, зумовлених ключовими для історичної географії причинами: географічне середовище, міграційні та економічні процеси. Важлива роль у цьому процесі належить М.Грушевському, котрим була розроблена і викладена програма “горизонтального” вивчення історії України і в подальшому реалізована в дослідках порайонних комісій і інших структур Всеукраїнської академії наук.

²² Онопрієнко В., Ресетт О., Щербань Т. Українське наукове товариство 1907-1921 роки. – К., 1998. – С. 48-49.

²³ Записки Українського Наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 54-79.

²⁴ Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К., 2008. – С. 45.

²⁵ Цит. за: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – С. 187.

²⁶ Грушевський М. Велике діло // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 8.